

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 37.035.6:745/749

МИСТЕЦТВО ЗБРОЯРІВ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ ІХ–ХІ СТОЛІТЬ

Гулей О.В.

Сумський державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка

У статті розглянуто особливості мистецтва виготовлення та оздоблення зброї в Стародавній Русі у ІХ–ХІ ст., що вимагало від майстрів-зброярів глибоких знань в галузі ковальства та художньої обробки металу, а також ретельної, скульпольної роботи. Автор акцентує увагу на тому, що поряд із запозиченням чужого досвіду створювалися і використовувалися власні види зброї і спорядження, так що вже в ІХ ст. на Русі було розпочато власне виробництво. Таким чином, зроблено висновок про існування на Русі у ІХ–ХІ ст. не тільки наслідувального, але й цілком самостійного мистецтва зброярів.

Ключові слова: мистецтво зброярів, оздоблення зброї, Стародавня Русь.

Постановка проблеми. Зброярі Стародавньої Русі забезпечували військо зброєю європейського типу, включаючи захисне озброєння, складну екіпіровку для воїна-вершника і його коня, мечі, ножі, кинджали, списи, бойові сокири, булави для ближнього бою, наконечники стріл для далекого, обладунки, зброю і зброю: мечі, щити, списи, шаблі, стріли, бойові сокири, арбалети, кольчуги, шоломи, шпори, стремена, вудила, підкови. Тема виготовлення та оздоблення зброї всіх її видів завжди є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи наукову літературу, присвячену мистецтву зброярів на Русі у ІХ–ХІ ст., можна зробити висновок про те, що найбільш повно і ґрунтовно тема розкрита переважно в історичних та археологічних дослідженнях. Зокрема, питанням історії технології художньої обробки металів велику увагу приділяли такі автори як: Е. Бреполя, А. Лукас, М. Мішуков, А. Петриченко, В. Трейстер, А. Флерів та ін. Узагальнюючі праці, присвячені вивченню особливостей окремих видів художнього металу різних історичних епох належать Ф. Антону, А. Банк, В. Даркевич, Н. Кондаковій, Г. Меллеру, Д. Уільямс і Д. Оген, С. Черних та ін. Великий внесок у вивчення російського художнього металу зробили Г. Бочаров, В. Василенко, Т. Макарова, М. Постнікова-Лосева, Б. Рібаков та ін. Велика робота з історії художнього металу Стародавнього світу належить К. Соловйову, в якій узагальнено весь матеріал досліджуваного періоду, виявлено основні пам'ятки і характерні для конкретного часу прийоми обробки металу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зброю як предмет музейного експонування розглядає Ю. Єрешко, а тенденції формотворення сучасної колекційної зброї описує А. Швецов. Окремі розділи присвячені досліджуваній нами теми знаходимо у монографіях А. Арциховського, В. Головашина, О. Кірпи́чківа, Б. Колчина, Т. Ткачука та ін. Наукова мистецтвознавча література з оздоблення зброї часів Стародавньої Русі, окрім окремих статей, майже відсутня, мабуть тому, що знахідок виробів того часу недостатньо, щоб провести об'ємне наукове мистецтвознавче дослідження.

Мета дослідження визначити особливості мистецтва виготовлення та оздоблення зброї в Стародавній Русі у ІХ–ХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. «У великому музейному зібранні старовинної зброї спочатку губишся: все це розмаїття предметів що колють, рубають та за вдаряють, здається, не піддається класифікації» – так починає свою статтю «Оружие как зеркало национального характера» В. Колюбакин. Але, пише далі автор, якщо поцікавитися національною приналежністю кожного з цих предметів, мимоволі починаєш вловлювати систему, а згодом приходить розуміння цікавого зв'язку між зброєю кожного народу і його національним характером, звичаями [5].

Розвиток людської думки завжди проходить два необхідних етапи: спочатку досліджуються різні явища і окремі предмети, накопичується інформація про них, потім осмислюються зв'язку між ними і розрізнені явища складаються в єдину систему [4]. Аналогічний процес спостерігається і у вивченні мистецтва художнього металу взагалі та оздоблення зброї зокрема. За багато років була створена наукова література, в якій відбивалися окремі історичні періоди розвитку цього виду декоративного мистецтва. В одних роботах більше уваги приділялося технологічним прийомам і процесам обробки металу, в інших розглядалися окремі види виробів – зброя, ювелірні прикраси, посуд і т. д. окремих країн і народів. Так дослідженню мистецтва стародавньої зброї присвятили свої праці такі науковці як А. Колчин, А. Кірпи́чкіков, В. Колюбакин, В. Хорев. Цікавими в цьому напрямку є ряд дисертаційних досліджень: О. Докучаєвої, Ю. Єрешко, Б. Колчина, А. Матюшиної, А. Швецова. Розділи присвячені досліджуваній нами теми знаходимо у монографіях: В. Головашина в «Очерках по истории Русской культуры», А. Арциховского в «Истории культуры Киевской Руси», А. Кірпи́чкікова в «Древнерусском оружии», у Б. Колчина в «Технике обработки металлов Древней Руси», у Т. Ткачука в «Старинном оружии и доспехах», А. Рібакова в «Ремеслах Древней Руси» тощо. Важливим є також облік палеографічних даних і орнаментів, що описали А. Кірпи́чкіков та В. Коваленко в роботі

«Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане)».

Вітчизняні знахідки дозволяють з великою повнотою уявити не тільки склад середньовічного озброєння, але вивчити його виникнення, розвиток, поширення, призначення і бойове використання, вказує А. Кірпічніков. Особливу увагу приділено класифікації речових пам'яток. Категорії наступального і захисного озброєння були систематизовані за типами, хронологією та зонами розповсюдження. В основу виділення типу було покладено поєднання об'єктивних ознак, таких, як форма речі, її будову, призначення, деталі оздоблення. Виходячи зі зміни форм виробів, а також їх археологічного оточення виявилось можливим датувати речі з точністю до 50 років, а іноді і точніше [7].

Широкого поширення набуває виготовлення зброї на Русі починаючи з IX ст. Майстрами вироблялися щити, кольчуги, луки та стріли, мечі, шаблі і бойові сокири, булави, кистені тощо [10]. Виробництво зброї та військових атрибутів вимагало глибоких знань в галузі ковальства та художньої обробки металу, а також ретельної, скрупульозної роботи.

Спочатку на Русі використовувалися франкські мечі, тим не менш, розкопки археологів доводять, що російські ремісники-зброярі вже з'явилися в державі на зламі IX–X ст. Часто в похованнях і в дружинних курганах IX ст. вчені знаходять зв'язки кілець для кольчуг і самі готові вироби.

Дуже дивно видається слабкість фантазії зброярів Стародавньої Русі, зауважує науковець В. Коллюбакин. Довгий час вони обмежувалися простим набором: досить широкий меч невеликої довжини (близько метра разом з ефесом), простий спис, бойова сокира та ударно-дробильна зброя: палиці, булави, кистені. На цьому фантазія зброярів Русі вичерпувалася і далі слідувала шляхом запозичення: спочатку у татар запозичили шаблю, потім у Заходу – протазан – спис з широким мечевидним наконечником і серпоподібними гаками для відбиття ворожих ударів. З усього надбання зброярів Стародавньої Русі самим живучим виявився обушок – його широко застосовували ще в IX ст., але вже не солдати, а численні російські розбійники. Причини такої збройової невибагливості, на думку автора, в тому, що на Русі, аж до Росії й України сьогоденнішого дня, не було чисельних професійних армій (дружини князів не в рахунок), тому зброя була потрібна така, якою при мінімальних навичках може володіти простий ополченець [5].

У статті «Про початок виробництва мечів на Русі» О. Кірпічніков показує, що у IX–XI ст. на Русі складається та неповторна своєрідність військової справи, яка на ряд століть вперед визначить шляхи її розвитку. Київська держава була однією з небагатьох європейських країн, де неподібність і різноманітність у складі та підборі озброєння були настільки разючими і контрастними. На Русі освоїли західний меч і східну шаблю, європейський ланцетоподібний спис і кочівницьку піку, східний чекан і меровингський скрамасак, азійський сфероконічний шолом і каролінгські шпори, близькосхідні булави і північ-

ні ланцетоподібні стріли. З перерахованих знарядь війни деякі знайшли на Русі другу батьківщину, і вже як російські речі проникли на Захід. Ця культура дійсно послуговувалася досягненнями інших народів, але не була тільки східною, тільки західною або тільки місцевою. Поряд із запозиченням чужого досвіду створювалися і використовувалися власні види зброї і спорядження, так що вже в X столітті на Русі було розпочато власне виробництво мечів [6].

«Меч – головний предмет озброєння професійного воїна протягом усього домонгольського періоду російської історії, – писав свого часу видатний вітчизняний археолог А. Арциховский. – В епоху раннього середньовіччя форма мечів на Русі і в Західній Європі була приблизно однаковою» [1]. Дослідженню цього виду зброї присвячено багато наукових досліджень. Зокрема, відомий російський вчений Д. Анучін писав: «З усіх видів озброєння, меч, як зброя наступальна, безумовно, відігравав у давнину найбільш значиму роль. Це була привілейована зброя вільного воїна, найдорожча, така яка найбільше цінувалася і, по суті, саме вона вирішувала результат бою». Пройшовши довгий шлях еволюції, меч у IX–XIII ст. в Київській Русі, був широко поширений, хоча для простих городян і селян був занадто дорогим і тому, малодоступний [1].

На Русі використовувалися мечі практично всіх типів, відомих тоді в Європі, і в цьому вона не поступалася головним європейським країнам. У той же час, вже в X ст. на Русі були добре відомі східні мечі, поширені з VII ст. у арабів і персів не менше, ніж схожі з ними за формою каролінгські в Західній Європі. Для класифікації клинків IX–XI ст. використовувалася схема Я. Петерсена. Йдеться про рукояття, які зіставляються за формами та оздобленням. Що стосується лез мечів, то вони (при загальній довжині близько 1 м) майже однакові, відносно широкі (до 6–6,5 см), плоскі, з долами (які займають середню третину смуги), злегка звужуються до краю. Аналіз рукоятей служить вивченню всього виробу, включаючи і його клинок

Що стосується написів на рукоятях мечів (детальну характеристику груп клейм розробив А. Кірпічніков) то тут розмаїття написів ділиться на два типи залежно від основної ідеї їх упорядника. Іноді він хотів нанести на меч один або кілька священних термінів. У такому випадку напис отримував значення словесного символу. Частіше в клеймах відображено посвяти клинка Богу, Богородиці, Хресту. Тоді напис виступає як одна або кілька присвятних формул (при цьому іноді додавалися символи). Простота символів, пов'язана до того ж з першими кроками словесного таврування, змушує звернути увагу на них в першу чергу. Повний облік скорочених написів європейських мечів було розроблено після швейцарського вченого Вегела. Для рукоятей мечів згаданих типів характерні: візерунки геометричного малюнка, виконані кольоровими металами, стрічкоподібні прикраси, оформлені черню і сріблом та щедро орнаментовані... [6]. Серед знайдених мечів є й такі, які дозволяють припускати існування у Київській державі не тільки наслідувального, але й цілком самостійного обробно-клинкового ремесла. Такі п'ять

збережених фрагментарно мечів, рукояті яких відрізняються яскраво вираженою місцевою своєрідністю форми і декору. Їм притаманні плавні обриси наверхшя і перехрестя та рослинна орнаментация. Особливо помітно виділяються рукояті мечів з Києва, Карабчієва та Старої Рязані, оброблені черню по бронзі. Їх з упевненістю можна зарахувати до високохудожніх творів київського збройового і ювелірно-ливарного ремесла [9]. Вироблялися в Києві бронзові деталі руків'я мечів і наконечники піхов, прикрашені рослинним орнаментом, що знаходились збут у землях Прибалтики, Фінляндії та Скандинавії. Тоді, тобто не пізніше першої половини XI ст., вироби російських зброярів з'явилися на світових ринках. Зауважимо, що число таких знахідок, що опинилися в країнах басейну Балтійського моря, рік від року зростає. Триває їх виокремлення в музейних колекціях [4].

У процесі виготовлення клинків східні майстри за допомогою ковальського зварювання стали робити багат шарову сталь зі смуг твердої сталі і м'якого заліза (від 3 до 500 шарів) – це підвищувало міцність і створювало після обробки поверхні різноманітні візерунки. Надалі така сталь була названа дамаською. Готові клинки покривали гравірованим і черненням орнаментом і в поєднанні з ювелірно обробленою рукояттю представляли собою справжні перлини ювелірного та ковальського мистецтва. Пізніше на Русі стали кувати мечі-кладенці з візерункового булату і дамаска, прославлених в народних казках і билинах. Художні роботи виконували ті ж ковалі-зброярі [11].

Але булат – це не просто сталь: булатні мечі здатні були рубати багато років, практично не туплячись, залізо і сталь, не гнулися, але і не ламалися. Детально описав особливості булату В. Хорев – клинок піддавали травленню і на його поверхні з'являлися характерні візерунки-розводи: хвилясті темні смужки на більш світлому тлі. Фон цей виходив темно-сірим, золотисто, або червоноувато-бурым, чорним. Чорний булат вважався більш крихким, досвідчені воїни воліли золотистий відтінок клинка. Булат також був різним за якістю. Розрізняли його по виду візерунка. Великий візерунок – ознака хорошої якості, з смужками в 10-12 мм, середнім вважався булат з візерунком 4-6 мм і вже зовсім простеньким був булат з тоненьким візерунком з товщиною лінії в 1-2 мм. Основа клинка меча робилася з заліза або зварювалася з трьох смуг сталі і заліза. Відігравав свою роль і малюнок візерунка. «Смугастий» складався з прямих, майже паралельних ліній: такий булат вважався низькосортним. Коли серед ліній траплялися вигнуті, булат коштував дорожче і називався «струйчатим». Ще краще був «хви-

лястий» візерунок з суцільних вигнутих ліній. Якщо вони спліталися в пасма, це був «сітчастий» узор, що цінувався дуже високо. Але всіх краще був «колінчастий» булат. Візерунок на такому клинку розташовувався пасмами, як на «сітчастому», тільки у вигляді поперечних пасків-колінець, що повторюються по всій довжині клинка [11].

На вищих сортах перських та індійських булатів чітко видно білий «колінчастий» візерунок – повторювані грона, клубки, мотки і пасма волокон по темно-бурому з золотистим відливом фону. Коли ж малюнок візерунка нагадував людську фігуру – мечу воістину не було ціни. Аль-Біруні говорить про перевагу техніки виготовлення візерунка на клинках мечів у росіян-зброярів: за відповідної комбінації залізних і сталевих смуг на основі клинка давньоруський коваль міг отримати будь-який заданий малюнок з однаковим ритмом по всій смугі, що особливо і дивувало Біруні. Булатний же малюнок, як відомо з дослідів П. Аносова, випадковий, оскільки при кристалізації тигельної сталі в кожному окремому випадку виходить свій малюнок структурної неоднорідності. Булатний клинок був здатний не затуплюючись рубати залізо і навіть сталь: це має на увазі високу твердість. У той же час він не ламався, навіть зігнутий у кільце [11]. Піхви виготовлялися з дерева і покривалися дорогою шкірою або оксамитом, прикрашалися золотими, срібними або бронзовими накладками. Наконечник піхов часто бував прикрашений якою-небудь вигадливою символічною фігурою. Один і той же майстер міг володіти як різними технічними прийомами, так і різними стилями і прикрашав зброю згідно з бажанням замовника, а воно могло залежати просто від моди.

Поряд з майстернями, котрі підписували свої вироби, існували й такі, які таврували різними знаками нескладного геометричного малюнка – хрести, кола, спіралі, півмісяці. Ці знаки, безсумнівно, мали не тільки маркувальне, а й магичне значення, вони символізували вогонь, сонце, можливо, відвертали злих духів. Де виготовлялися ці «безбуквенні» вироби? Багдадський філософ IX ст. Аль-Кінді писав, що у франкських мечів у верхній частині знаходяться хрести, кола та півмісяці. Перелік знаків разюче збігся з тими, які були відкриті на деяких клинках, знайдених на території Стародавньої Русі.

Висновки з даного дослідження: археологічні знахідки, досліджені науковцями, дозволяють припускати існування у Стародавній Русі у IX–XI ст. не тільки наслідувального, але й цілком самостійного мистецтва зброярів.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок вважаємо дослідження мистецтва зброярів XII–XIII ст.

Список літератури:

1. Арциховский А.В. Оружие. История культуры Киевской Руси / А.В. Арциховский; Под ред. Б.Д. Грекова. Т. 1. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 417 с.
2. Головашин В. Очерки истории русской культуры / В. Головашин. – Тамбов: ТГТУ, 2004. – 240 с.
3. Докучаева Е.Е. Проблема взаимосвязи выразительности и технологии в прикладном искусстве: Некоторые аспекты из истории художественного металла: дис. ... доктора искусствоведения: 17.00.04 / Е.Е. Докучаева: М., 2008. – 312 с.
4. Ерешко Ю.В. Оружие как объект музейного экспонирования: дис. ... доктора искусствоведения: 17.00.03 / Ю.В. Ерешко: Санкт-Петербург, 2008. – 235 с.

5. Колюбакин В. Оружие как зеркало национального характера [Электронный ресурс] / В. Колюбакин // МИА. – № 35, 2007. – Режим доступа: <http://www.politikhall.com/issue/388>
6. Кирпичников А.Н. О начале производства мечей на Руси: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 4. / А.Н. Кирпичников. – М.-Л.: Наука, 1998. – С. 246–251.
7. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени / А.Н. Кирпичников. – М.-Л.: Наука, 1966. – 147 с.
8. Кирпичников А.Н. Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б.А. Колчин. – М.: Наука, 1985. – С. 298–364.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 3. Доспех, комплекс боевых средств / А.Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1971. – 89 с.
10. Ткачук Т. Старинное оружие и доспехи / Т. Ткачук. – Донецк: Сталкер, 2005. – 250 с.
11. Хорев В.Н. Оружие из Дамаска и булата / В.Н. Хорев. – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 224 с.

Гулей О.В.

Сумской государственной педагогический университет
имени А.С. Макаренко

ИСКУССТВО ОРУЖЕЙНИКОВ ДРЕВНЕЙ РУСИ IX–XI ВЕКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены особенности искусства изготовления и отделки оружия в Древней Руси IX–XI вв., что требовало от мастеров-оружейников глубоких знаний в области кузнечного дела и художественной обработки металла, а также тщательной, скрупулезной работы. Автор акцентирует внимание на том, что вместе с заимствованием чужого опыта создавались и использовались собственные виды оружия и снаряжения, так что уже в IX в. на Руси было начато собственное производство. Таким образом сделан вывод о существовании на Руси в IX–XI вв. не только подражательного, но и вполне самостоятельного искусства оружейников.

Ключевые слова: искусство оружейников, отделка оружия, Древняя Русь.

Guley O.V.

Sumy State A.S. Makarenko Pedagogical University

ART OF ANCIENT RUSSIA GUNSMITH IX–XI CENTURIES

Summary

In the article the features of art making and decoration in ancient weapons in IX–XI century. That required the master gunsmiths deep knowledge in the field of artistic blacksmithing and metal, as well as a thorough, spider work. The author focuses on the fact, along with the borrowing experience of others created and used their own weapons and equipment, so that in the ninth century in Russia started its own production, thus concluded the existence in Russia of IX–XI century not only imitative, but quite independent art gunsmiths.

Keywords: art gunsmiths, decorating weapons, Ancient Russia.